

KEMÉNY ISTVÁN

Max Weber

„A száműzetés előtti próféták Ámostól Jeremiásig és Ezékielig a kívülálló kortársak szemszögéből nézve mindenekelőtt: *politikai demagógok voltak*... A próféta csaknem mindig az állam és a nép sorsával foglalkozik. És mindig a hatalmasokra szórt szenvedélyes szidalmak formájában. A demagóg ekkor lép fel először a történelemben... a hatalom birtokosainak a demagógokkal szembeni magatartása helyzetüktől függően rettegő, gyűlölködő vagy közönyös... Ha a próféta Isten haragját adja hírül, mert Izraelben el akarják nyomni a próféciákat, ez körülbelül ugyanaz, mint mikor a modern demagóg a sajtószabadságért harcol... Nyoma sincs a diadalmaskodásnak, ha a jóslat beteljesedik. De a fásult kétségbeesésnek sem. A mély bánat árnyékában feltűnik az Isten kegyelmébe és a jobb időkbe vetett remény. És a hallgatók megátalkodottsága miatti harag ellenére is Jahve szavára hallgat: nemtelen szavakkal eljátszaná jogát, hogy Jahve szószólója legyen, nemes szavakkal kell az emberek szívét megnyernie. Papi és rendi konvenciókkal nem törődve, aszketikus vagy szemlélődő önfegyelemtől meg nem fékezetten tör ki a próféták lángoló szenvedélye, és az emberi szív szakadécai tárulnak fel bennük... Kéretlenül, belső kényszertől hajtva vágják a hallgatók szemébe gyakran félelmetes jóslataikat. [Sem a népben], sem a királyságban nem lelhetnek támaszt... Jeremiás úgy érzi, hogy énje kettészakad. Könyörög Istenhez, hogy ne kelljen beszélnie. Nem akar beszélni. Nem akar beszélni, de beszélnie kell: azt, amit a sugallat diktál neki, és nem azt, ami belülről jön, a rákényszerített szavakat rémületes sorsnak érzi. Ha nem beszél, szörnyű kínokat áll ki, izzó hőség hevíti át, a nehéz nyomást nem tudja elviselni. Aki ezt az állapotot nem ismeri, és nem belső kényszerből, hanem saját szívéből szól, az szemében egyáltalában nem próféta... Honnan származik ez a szenvedély, hiszen az eksztatikus és patológikus izgalom már megszűnt és lecsillapodott? Nos, éppen nem a patológikus állapotok pátoszából, hanem annak a szenvedélyes bizonyosságából, hogy sikerült az élmény értelmét megragadnia; világosabban kifejezve, éppen nem abból, hogy a próféta, mint a betegek, eksztatikus jelenést látott, álmokat álmodott és titokzatos hangokat hallott, hanem hogy világosan megértette azt, amit az isteni hangok igazoltak... A hallgatók tömegétől meg nem értetten és gyűlöltén sohasem érzik az együttérző társak támogatását... Izrael prófétái szerencsétlenséget adnak hírül... A próféta sohasem mondja magát üdvözítőnek, de még példamutató vallásos lángelmének sem. Sohasem igényli, hogy bálványozzák, és sohasem érzi magát

bűntelennek... Ezért, és csakis ezért válnak a próféták politikusokká: mert a politikai katasztrófa fenyegetően a küszöbön áll.”¹

Max Weber könyvének, *Az antik zsidóságnak* ezek a sorai nemcsak az ószövetségi prófétákat akarják jellemezni, hanem a könyv íróját is, legalábbis felesége és hiteles életrajzának írója, Marianne Weber szerint.²

Hogyan érezhetett Weber lelki rokonságot ezekkel az időkben, kultúrában, gondolkodásmódban olyan távol eső különös egyéniségekkel? Bizonyosan nem valószínű okokból. Noha fél életét vallásszociológiai tanulmányokkal töltötte, vallásilag közömbös volt, sőt a vallásos élmény- és érzésvilág kifejezetten idegen volt számára; az ő kifejezésével élve,³ nem tartotta magát vallásilag „muzikálisnak”. Módszertani tanulmányaiban minduntalan visszatér a gondolat,⁴ hogy a tudomány számára evidensen érthetők a racionális magatartások, a tévedések, az emocionális, érzelmi állapotok, de nem érthetők a misztikus, eksztatikus élmények és állapotok, a nagyszabású vallási teljesítmények; ezeket legfeljebb intellektuálisan lehet értelmezni, vagy végső esetben egyszerűen adottságnak felfogni ugyanúgy, mint az egészen kis gyermekek vagy az állatok viselkedését.

Weber idejében a nyugat-európai értelmiségiek körében meglehetősen divatba jött a vallás, és sokan vallásos megújulásról beszéltek. Weber ezt a jelenséget menekülésnek tekintette. E menekülés egyik gyökere az élet fokozatos intellektualizálódása és racionalizálódása, az a hatalmas történeti folyamat, amelynek során a világ jelenségei elvesztették mágikus jelentőségüket, „feloldódtak a varázslat alól”.⁵ A hiányzó jelentést, értelmet keresik az értelmiségiek, de hogy ebből vallásos megváltás és üdvözülés szükséglete is támadjon, ahhoz Weber szerint súlyos politikai csatlódásokra, a politikai életből való kirekesztettségre van szükség. És kimutatja: Kínában, Indiában, Elő-Ázsiában, Görögországban, Rómában és saját korának Németországában az értelmiségiek megváltást kereső vallásosságának gyökere a közéleti kudarc, a politikai életből való kiszorulás és az ebből eredő tehetetlenség és irányvesztettség.⁶

Ha ez a magatartás idegen volt Weber számára, a nyomában létrejövő vallásos divatot viszont mélysegesen megvetette: „Az irodalmár, az akadémikus az előkelő vagy akár a kávéházi intellektualizmus szükségét érzi, hogy szenzációforrásainak és vitatkozási tárgyainak leltárából a vallásos érzés se maradjon el; az írók szükségét érzik, hogy könyveket írjanak ezekről az érdekes problémákról; a leleményes kiadónak pedig még ennél is konkrétabb gyakorlati következményekkel járó szükséglete, hogy eladjanak ilyen könyveket; úgyhogy ezek a tényezők megteremthetik az igen széles körű vallásos érdeklődés csalóka látszatát. Ám mindez mit sem változtat azon

¹ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. III. *Das antike Judentum*. Tübingen, 1923, 281–315. o. (A továbbiakban: GAzR III.)

² Marianne Weber: *Max Weber. Ein Lebensbild*. Tübingen, 1926, 605. o. (A továbbiakban: *Marianne Weber*.)

³ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, 1922, 552. o. (A továbbiakban: GAzW.)

⁴ GAzW, 404. o.; Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Köln–Berlin, 1964, 4–5. o. (A továbbiakban: WuG.)

⁵ WuG, 396. o. GAzW, 536. o.

⁶ WuG, 233–238. o.

a tényen, hogy az értelmiség ilyenfajta szükségleteiből és az ilyen értelmiségi fecsegésekből még soha sehol sem jött létre új vallás, és hogy a divat, amely a konvenciónak és a publicisztikának ezt a tárgyát létrehozta, majd ki is küszöböli.”⁷

Közvetlenül halála előtt *A tudomány mint hivatás* című előadásában még világossabban foglal állást: „A tudomány és a vallásos üdvösség értékvilága közti szakadék áthidalhatatlan... Azzal még nem keletkezett új prófécia, hogy egyes modern értelmiségiek lelküket garantáltan valódi, régi bútorokkal szeretnék berendezni..., mindenhonnan összehordott szentképecskékkel ellátott pótkápolnával díszelni vagy a misztikus szentség rangját jelző különféle élmények pótszerét megteremteni – s ezzel aztán a könyvpiacra menni. Ez egyszerűen csalás vagy öncsalás.”⁸

De nem hitt Weber másfajta prófécia lehetőségében sem. A varázslat alól feloldott racionális világban ilyesmire nincs lehetőség. „Ha [a próféta] nincs köztünk, vagy tanításában már nem hiszünk, akkor bizonyosan nem kényszeríthető a földre azzal, hogy ezernyi professzor mint államilag fizetett és kiváltságolt kis próféta a tanteremben igyekszik szerepét átvenni... A katedra-prófécia sohasem teremthet igazi közösséget, legfeljebb fanatikus szektákat.”⁹

A prófétákról írt szuggesztív, belső átéléstől átfűtött soroknak tehát semmi közük sincs valamiféle vallásos élményhez vagy prófétai igényhez. De a Jeremiás lelki betegségéről, tudathasadásáról szóló leírásban bizonyára felidéződnek Weber lelki betegségének emlékei. Négy éven át – harminchárom éves korától harminchét éves koráig – élt halálos kimerültségben, szorongásoktól, lelkifurdalásoktól gyötörtén. Nemcsak dolgozni, hanem olvasni sem tudott, beszélni is alig, érzékei felmondták a szolgálatot, s előfordult, hogy eszméletét veszítette. Egy darabig ideggyógyintézetben is volt, s ettől kezdve a betegség sohasem hagyta el teljesen, ideg-összeroppanások, utazások és megfeszített munka váltogatták egymást életében.¹⁰

Az igazi magyarázatot azonban nem Weber betegségében kell keresni, hanem politikai állásfoglalásában. Az antik zsidóságról szóló könyvét a háború alatt írta, a fenyegető katasztrófáról szólva Németország elkerülhetetlen összeomlását látta maga előtt, amelyet 1895 óta újra meg újra megjósolt.

Weber személyiségét csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak tudós volt, hanem politikus is, sőt vágyaiban és hajlama szerint inkább politikus, mint tudós. Huszonnyolc éves korában, két nagy mű megalkotása után, két évvel professzori kinevezése előtt így ír: „Igazában nem vagyok tudós; tudományos tevékenységet szabad időmben akarok folytatni.”¹¹ És 1918 végén, két évvel halála előtt, készen áll arra, hogy a politikai vezető, az államférfi szerepét eljátssza. „Ha most politikai vezetővé *választják*, akkor ebben azt az »elhivatottságot« ismeri fel, amelyre lelke mélyén várt.”¹²

⁷ WuG, 404. o.

⁸ GAzW, 553. o.

⁹ GAzW, 551., 554. o.

¹⁰ Marianne Weber, 246–255. o.

¹¹ Max Weber. *Werk und Person*. Dokumente, ausgewählt und kommentiert von E. Baumgarten. Tübingen, 1964, 79. o. (A továbbiakban: *Baumgarten*.)

¹² Marianne Weber, 655. o.

Telve energiával és cselekvésvágygal, nem elégedhetett meg a tudós visszahúzódo életével, de a politikai pályára vonzotta szenvedélyes közéleti érdeklődése és elhivatottságának érzése is. S mégsem lett belőle aktív államférfi. Várta a hívást, de a hívás nem jött. Jósatait, állásfoglalásait ugyanúgy rettegéssel, gyűlölettel vagy közönnyel fogadták, mint a próféták szavait, nézetei hatástalanok maradtak. Ennek okát rendszerint abban szokták megjelölni, hogy politikai éleslátását és valóságérzékét a gyakorlatban nem tudta érvényesíteni; tudott számolni a körülményekkel, de maga nem volt képes alkalmazkodni hozzájuk; ismerte azokat az eszközöket, amelyeknek felhasználásával hatalomhoz lehet jutni, de maga nem kívánt élni velük; a kompromisszumokat a gyakorlati politika nélkülözhetetlen velejárójának tekintette, de személyében irtózott a megalkuvástól, és megvetette a hazugságot; a tettnél többre becsülte az igazságot; több heroizmus volt benne, mint realizmus; végül is inkább volt tudós, mint politikus; elméletben lehetett „német Macchiavelli” (Meinecke), a gyakorlatban „heidelbergi idealista” (Groethuysen) maradt.

Mindez igaz; de nem minden kor választja ki politikusainak azokat az embereket, akik mindenben átlagosak, kivéve az erkölcsi érzék hiányát; nem minden korban jelent hátrányt a politikai pályán az átfogó koncepció, a felelősségérzet, a közönségestől és aljastól való irtózás. Weber megértéséhez a kort és Webernek a korhoz való viszonyát kell ismerünk. Egyéniségének egyik ellentmondása, hogy politikus akart lenni, és képtelen volt azzá válni, de mélyebben fekvő ellentmondásokra bukkanunk politikai nézeteiben és világszemléletében. A végzete felé tántorgó német történelem problémái tükröződnek bennük vissza, e problémákat igyekezett feltárni, s a lefelé rohanó árral szembeszegülni, de korának tükröt mutatva is korának gyermeke maradt; az ellentmondásokra figyelmeztetve, azokat sokszor végletekig kiélezett formában ismételte meg, a negatív erők ellen küzdve maga sem maradt mentes hatásuktól.

Max Weber 1864-ben született, Bismarck uralma idején. Családja azt a régi Németországot testesítette meg, amely éppen akkor adta át helyét az újnak. Apja bielefeldi textilgyáros gyermeke; mikor Weber anyja ellátogatott férje szülővárosába, a kisváros Goethe idejére, a *Hermann und Dorothea*ra emlékeztette; ha a család atmoszféráját magunk elé akarjuk képzelni, Thomas Mann *Buddenbrooks*ára kell gondolnunk. Weber apja már Berlinben él, ügyvéd és közéleti férfiú, a nemzeti liberálisok, a „szép beszédek és szép gesztusok”¹³ pártjának híve, az „éber, lojális ellenzéké”, amely nem akarta Bismarckot sem követni, sem harcolni ellene, hanem befolyásolni őt. Filiszter volt és családi zsarnok; fia hamarosan elidegenedett tőle, s anyja szabadságjogait védelmezve végleg össze is vezett vele; az összeveszést hamarosan az apa halála követte, és Webert egy életen át kínozza a lelkifurdalás. Apja zsarnokságával szembeszegült, nyárspolgáriságát megvetette, de az örökségbe kapott német nacionalizmustól nem tudott megszabadulni. Anyja viszont protestáns lelkészek, tanárok, hivatalnokok, magántudósok leszármazottja. Rajta keresztül egy másik német hagyomány: átszellemült idealizmus és bensőséges érzelmesség, felvilágosult szabadságszeretet és őszintén átélt vallásosság keveréke jutott el Weberhez. Weber elidegenedett

¹³ Golo Mann: *Deutsche Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*. Frankfurt, 1958, 411. és 351. o.

anyja életszemléletétől is; racionalizmusának, intellektualitásának, tettvágyának és erejének idegen volt a pietista jámborság. Személy szerint mindvégig közel maradt anyjához; csaknem egy időben bekövetkezett halálukig úgy éltek, mint nővér és gondoskodó testvér; erős érzelmi kapcsolatban. S bizonyára nem függetlenek az anyai hatástól Weber gondolkodói alkatának legalapvetőbb vonásai: a porosz militarizmus gyűlölete, a lelki függetlenség tisztelete, az egyéni szabadsághoz való ragaszkodás, a szegények és elnyomottak iránti mély rokonszenv.

Weber fiatalságának idején Németország Bismarck bűvöletében élt. Junkerek és burzsoák, az erőszak hívei és a humanista széplelkek viszolyogva csodálták. Fennkölt romantika és gátlástalan romantika furcsa egységbe ötvöződött, amit Weber barátja, Ernst Troeltsch úgy jellemzett, mint „az ábrándozás brutalizálását és a cinizmus romantizálását”.

Weber szellemi fejlődésére ez az élmény is ellentmondó módon hatott. Korán felébredtetten érdeklődését a hatalom reális, idealizmustól mentes tanulmányozása iránt; szociológiájának mindvégig ez az egyik legerősebb oldala. Ugyanakkor élesen bírálta Bismarckot. Művében minduntalan visszatér a gondolat, hogy Bismarck a német politikai nyomorúság egyik előidézője volt, mert maga körül kiirtott és megfojtott minden önálló és független szellemet, munkatársait és alárendeltjeit leszoktatta a gondolkodásról, s ezzel hosszú időre megfosztotta Németországot a politikai tehetségektől. Weber a történelem bosszújának tartotta, hogy a Bismarck által megfegyverezett és szervilissé tett bürokraták hada oly könnyen napirendre tért Bismarck bukása fölött, hogy éppoly fegyelmetten és szolgálalkúen szolgálja utódait. Politikailag és a humánus értékek szempontjából egyaránt tragikusnak találta „az önálló meggyőződés megsemmisítését, amit Bismarcknak köszönhetünk”.¹⁴ Gyűlölte „a katonai és a nem egyenruhába bújtatott gátlástalanság dicsőítését, az úgynevezett »realizmus« kultúráját, valamint mindazon törekvések nyárspolgári megvetését, amelyek céljukat nem az emberi természet legrosszabb tulajdonságainak alkalmazásával, s különösen nem durvasággal akarják elérni”.¹⁵ Ez a gondolat, a német uralkodó körök úgynevezett reálpolitikájának aljassága és a német összeomláshoz vezető ostobasága, újra meg újra visszatér Weber politikai tanulmányaiban. Már a kilencvenes évektől tisztán látta, hogy ez a politika Németország teljes elszigetelődéséhez és olyan háborúhoz vezet, amelyben mindenki Németország ellen harcol majd. Ostobaságnak tartotta a német–orosz szerződés felújításának elmulasztását, a gyarmatosító politikát, a flottaépítési programot, a marokkói kalandot, a „koronás dilettáns” kardcsörtető beszédeit. Az első világháború kitörésében jóslatai beteljesedését látta, de „nyoma nélkül a diadalmaskodásnak”. És ez a Weber, aki többször emigrálni akart gyűlölt és szeretett Németországból, aki megvédte a német pacifistákat a „kispolgári ostobaság” vádjai ellen, és erkölcsi téren „legjobbainknak” nevezte őket, most sajnálta, hogy betegsége miatt nem lehet katona. Egyszerre élt benne a német hazafi és a Németországban otthontalan világpolgár, s ez a kettősség a háború évei alatt is megmaradt benne. Ellenezte Belgium annexióját, a tengeralattjáró-háborút, amelyről tudta, hogy

¹⁴ Baumgarten, 80. o.

¹⁵ Baumgarten, 54. o.

az Egyesült Államok beavatkozásához és a végső vereséghez vezet, harcolt a lengyelekkel a kiegyezésért, a megegyezéses békéért, amikor az még lehetséges volt, tisztán látta, hogy a háborús párt „a hadiszállítók és agrárkapitalisták pártja”, de a végső összeomlást mégsem diadalérzettel fogadta.

Gyűlölte és szerette Németországot? A hivatalos Németországot mindenestre gyűlölte. „Senki sem vállalhatja a felelősséget ezért a rezsimért – írta 1907-ben –, aki bármilyen értelemben vett demokratikus és nemzeti-politikai ideálokat őriz magában.”¹⁶ Amikor Simmel egyetemi tanári kinevezését elgáncsolták, testvérével, Alfred Weberrel együtt szenvedélyes hadjáratot indított a német egyetemeken és tudományos életben uralkodó antiszemitizmus ellen. Ezt sohasem bocsátották meg neki, de ő sem bocsátott meg a régi barátoknak: Diltheynek, Rickertnek, Windelbandnak. Hasonló konfliktus támadt Robert Michels ügyéből, akit szociáldemokrata párttagsága és vallástalansága miatt ütöttek el a katedrától. „Oroszokkal, lengyelekkel és zsidókkal veszi körül magát” – mondták róla. Egyik vendégéről Windelband így nyilatkozott: „Weber csak azért hívta meg ezt az oroszzt, mert már volt börtönben.” S elterjedt a híre Weber állítólagos kijelentésének: „Ha meggyógyulok, németet nem engedek a szemináriumomba, csak oroszzt, lengyelt és zsidót.”¹⁷ Minden fellépésével újabb és újabb ellenségeket szerzett magának – a háború alatt még a hozzá közelállókkel, így Troeltschcsel¹⁸ is szembekerült. Mikor halála után hagyatékának kiadói Ludendorffhoz fordultak egy hozzá intézett levelet keresve, Ludendorff így válaszolt: „Csak arra emlékszem, hogy hazaáruló volt.”¹⁹

Melyik Németországot szerette? Szerette azt, amit a németek „bámulatos derekaságának, a hétköznapi szépsége iránti érzékének”²⁰ nevezett. Őrizte a német felvilágosodás hagyományait, bár saját kora politikai problémáinak megoldásában nem tekintette őket útmutatónak. Sajátos, ma már nem könnyen érthető módon vonzódott a Steinek, Scharnharstok, Gneisenauk talán soha-nem-volt, Weber korában mindenestre végleg messze tűnt emberi tartásához, miközben jól látta, hogy a klasszikus porosz reformpolitika „az anyagi nyomor, a politikai tehetetlenség, az idegen uralom, egy *nem*-politikai korszak” szülötte, s ha „az idegen uralom gyűlöletén kívül volt benne politikai szenvedély, akkor ez az erkölcsi követelmények iránti ideális lelkesedés” volt. Saját korának porosz hivatalnokait lenézte, de benne magában élt valami teljesen korszerűtlen porosz romantika. Ma már megindító-mulatságosan hat, hogy a háború alatt azt tervezte: a fegyverszünet után inzultálni fogja II. Vilmost; hogy a háború után Ludendorffot arra akarta rávenni: önként jelentkezzen a szövetségeseknél mint háborús bűnös. De igazában nem a múlt Németországot szerette, hanem

¹⁶ Marianne Weber, 403. o.

¹⁷ Baumgarten, 610–611. o.

¹⁸ Weber Troeltsch sovinizmusát már 1915-ben „némethez méltatlannak, tisztességtelennek és polgári gyávaságnak” minősítette. A szakítás elkerülhetetlen volt. Troeltsch 1917-ben így ír: „Max Weber a háborúban olyan radikálissá vált, az egész helyzetet olyan pesszimizisztikusan és ellenségesen ítéli meg, hogy teljesen elszigetelődött, s a legtöbb emberrel összeveszett, többek között velem is.” Baumgarten, 624. és 489. o.

¹⁹ Baumgarten, 512. o. Marianne Weber, 648. o.

²⁰ Marianne Weber, 648. o. Max Weber: *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen, 1958, 273. o. (A továbbiakban: GPS.)

a még meg nem született Németországot, álmai Németországát. „A német haza nem apáink földje, hanem *gyermekünké*, annak kell lennie, ahogy Alexander Herzen mondta ezt oly szépen Oroszországról.”²¹

A tudós szellemi fejlődése tárgyának kutatásán keresztül vezet: a német társadalom betegségét Weber akkor diagnosztizálta, amikor a kelet-németországi mezőgazdasági lakosság helyzetét vizsgálta.²²

E betegség kórokozóját Weber mindenekelőtt a német gazdasági és társadalmi élet közti ellentmondásban látta. Gazdasági szempontból Németország a század elején már Európa legfejlettebb országa volt, társadalmi és politikai struktúrája viszont elmaradt, nem felelt meg a kor követelményeinek. Németország egyesítése Bismarck korában úgy valósult meg, hogy a német nemzet külső egysége létrejött, de a belső nem; ezt a bismarcki politika eszközeivel elérni nem lehetett.²³ Az egyesített Németország vezető állama a porosz állam lett. „A vezető német államban politikailag a német földbirtokos osztály uralkodik, amely főleg az Elbától keletre élő nemesekből áll. A porosz felsőház ezt az osztályt képviseli, s az osztályok szerinti választójog miatt döntő súlya van a porosz képviselőházban is. Ezek a junkerek adják meg a tisztikar, a hivatalnoki testület és a német diplomácia jellegét; ez utóbbi csaknem kizárólag nemesek kezében van. A német diák a diákegyesületekben veszi át életformájukat. Utánozzák őket a tartalékos tisztek is, köztük egyre több magas képzettségű német. A német külpolitika legfőbb alapelvét a junkerek politikai rokonszenve vagy ellenszenve határozza meg. Ők akadályozzák meg a munkásosztály előretörését; a gyárosok nem tudnának ellenállni a munkásoknak... Ők segítik azt a protekcionizmust, amely nélkül az ipar nem juthatott volna idáig, az államegyházban ők az ortodoxia támaszai.”²⁴

Weber tisztán látta az agrárfejlődés porosz és nyugati útja közti különbséget, és egyik tanulmányában²⁵ részletesen tárgyalta a porosz agrárfejlődés történelmi tényezőit. Arra is rámutatott, hogy a klasszikus porosz államnak a porosz nagybirtok volt a mintája és az alapja.²⁶ Ezeken a nagybirtokokon patriarkális szolgálat és katonai szellem uralkodott; a birtokos nemcsak gazda volt, hanem politikai és katonai feljebbvaló is. A porosz birtokos tisztként, a paraszt közlegényként szolgált a porosz hadseregben, de katonai fegyelem és feltétlen engedelmség uralkodott békében is. A régi porosz birtokos viszonylag szerényen, vidékies egyszerűségben élt: a közepes nagyságú junkerbirtok a hagyományos gazdálkodás viszonyai között mérsékelt jövedelmet nyújtott. Életformája korántsem volt arisztokratikus (a spanyol, a francia, az angol, az osztrák arisztokráciához mérten), ahhoz túlságosan nyers, falusias, kulturálatlan volt. Mindez megváltozott 1870 után. Németország nyugati és déli része rohamosan kapitalizálódott, gazdag

²¹ GPS, 273. o. Max Weber: *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*. Leipzig, 1892, 892. o. (A továbbiakban: *Verhältnisse*.)

²² *Verhältnisse*, 892. o.

²³ GPS, 20. o.

²⁴ *The rural community. Deutsche Agrarverhältnisse in Vergangenheit. Vortrag für den internationalen Kongress in St. Louis*. 1904. Magyarul: *Kapitalizmus és agrártársadalom Németországban*. In Max Weber: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1979, 475–495. o. (A továbbiakban: *Kapitalizmus és agrártársadalom*.)

²⁵ *Kapitalizmus és agrártársadalom*.

²⁶ *Verhältnisse*, 794. o.

és gazdaságilag erős burzsoázia keletkezett. A politikai hatalom megmaradt a junkerek kezében, de gazdaságilag egyre inkább háttérbe szorultak. Gazdasági hanyatlásukba nem akartak belenyugodni, jövedelmeiket mindenképpen növelni kívánták. Egyrészt politikai befolyásukat használták fel erre, másrészt az amúgy is tarthatatlanná vált tradicionális gazdaságot alakították át. A porosz úri birtok szerepe megváltozott: a szolgasorban élő cselédeket fokozatosan kiszorították a napszámosok és egyéb ideiglenesen foglalkoztatott munkások. Mint Weber megállapítja, ennek a folyamatnak a következményeként erősen csökkent a poroszországi parasztok és mezőgazdasági munkások életszínvonala. Egyre többen költöztek közülük nyugatra; Poroszország addig katonákat szállított, most szociáldemokrata érzelmű és pártállású ipari munkásokat. Ipari munkássá lenni – ez a szolgáltatástól való megszabadulást, a szabadságot, a felfelé való mobilitást jelentette nekik. Weber – a szabadság és az emberi méltóság híve – a folyamat pozitív oldalát is hangsúlyozta. „Hiábavaló dolog vitába szállni ezzel az elemi erejű mozgalommal, amelyben a »szabadság« lenyűgöző, tisztán lélektani varázsa fejeződik ki. Részben csak nagyszerű illúzióról van szó, de végül is »nemcsak kenyérrel él az ember«, s ez a mezőgazdasági munkásra is vonatkozik.”²⁷

Véleménye szerint azonban az egész folyamatban csak ez volt pozitív, a porosz parasztok és mezőgazdasági munkások szabadságvágya és felfelé való mobilitása, minden más ponton egy antidemokratikus fejlődés torz vonásait látta. „Veszélyes és a nemzet érdekeivel összeegyeztethetetlen dolog – írja 1895-ben –, ha a politikai uralmat gazdaságilag süllyedő osztály tartja kezében.”²⁸ A gazdasági fennmaradásért folytatott reménytelen élet-halál harcában a junkerség nem a „politikának”, hanem a „politikából” élt. „Hamis, ha a mezőgazdasági vállalkozásból élő, a gyárosokhoz hasonlóan kíméletlen társadalmi és érdekharcra utalt, lényege szerint polgári vállalkozó réteget arisztokráciává stilizálják. Elég tíz percet körükben eltölteni, hogy az ember lássa: *plebejusok*... És annak a törekvésnek, hogy arisztokráciát faragjanak belőlük, feudális gesztusokkal és igényekkel, egyetlen eredménye: a *parvenü*.”²⁹

Franciaországnak és Angliának volt igazi, saját kultúrával rendelkező, a nemzeti életben tényleges szerepet betöltő arisztokráciája, ezért volt a francia udvari kultúra és az angol gentleman-életforma demokratizálható; a német vezető réteg *parvenü* gesztusai eleve demokratizálhatatlanok voltak. Weber jól látta, hogy ezt a neveletlen és kulturálatlan, mindig hazafias, mindig államhű, az alárendeltségi viszonyokat mindig tiszteletben tartó *parvenü* magatartást a porosz tisztikar és hivatalnoki réteg is átvette, hogy egész Európa „porosz szellemnek” nevezett modortalan pöffeszkedésük miatt utálja a németeket.³⁰

A porosz junkerek politikai és szociológiai vezető szerepe, Németország bismarcki módszerekkel való egyesítése a porosz szellemet egész Németországra kiterjesztette. A német katonatiszt mentalitása Weber szerint nem volt jobb és nem volt rosszabb, mint az olasz vagy a francia tiszté: illett a katonatiszti réteg természetéhez. De karikatúrává lett, amikor a polgári körök kezdték utánozni, amikor a kaszárnyszellem

²⁷ *Verhältnisse*, 797. o.

²⁸ *GPS*, 21. o.

²⁹ *GPS*, 265. o.

³⁰ *GPS*, 269. o.

és a hivatalnoki tintanyalás vegyes házasságra lépett egymással. Weber több helyen is foglalkozott a német diákegyesületek szociológiájával, rámutatott arra, hogy ezekben az egyletekben történt meg a későbbi vezető réteg kiválasztása, hogy a diákegyleti és társasági kapcsolatok kövezték ki az érvényesülés útját, márpedig ezek az egyletek a hivatalnoki szolgálalkúság iskolái voltak. A legbárgyúbb angolszász klub is több világpolgári nevelést nyújtott, mint a legelőkelőbb német diákegyesület, mert nem fegyelemre, hanem tagjainak egyenlőségére épített. A fegyelemnek ezek az előiskolái Weber szerint nemcsak a hivatalnokokat tették teljesen szervilissé, a mindenkori uralkodó csoport készséges eszközévé, hanem az értelmiséget és a burzsoáziát is, annál is inkább, mert ez a burzsoázia gazdaságilag is erősen függött az államhatalomtól. Tisztán látta, hogy a junkerek uralma oka is, következménye is a német burzsoázia szolgálalkúságának és politikai impotenciájának. „Nem a polgárság ereje teremtette meg a német államot... És miután a nemzeti egység létrejött, s előállott a politikai »telítettség«, a német polgárság sikertől mámoros és békére szomjas új nemzedéke ahistorikus és apolitikus beállítottságúvá vált... Nagyon is nyilvánvaló, hogy a német nagypolgárság egy része új cézár után vágyódik, aki oltalmazná az alulról feltörő néptömegek és a felülről jövő szociálpolitikai intézkedések ellen... Másik része pedig régóta politikai nyárspolgáriságba süllyedt.”³¹

A független és demokratikus erények hiányában látta Weber a német polgárság legfőbb jellemvonását. Gondosan elemezte ennek történeti okait; fejtegetései szerint Angliában és Amerikában ezeket az erényeket a magatartást s az üzleti „erkölcsöt” szigorúan szabályozó hagyomány, a burzsoázia autonóm gazdasági egyesületei és a demokratikus szellemű angolszász társaskörök alakították ki és tartották életben. Németországban a polgárságnak független szervezetei és demokratikus szellemű társaskörei sohasem voltak, demokratikus polgári hagyomány csírái csak a Hanza-városokban alakultak ki, s az imperialista Németországban ezek is háttérbe szorultak, hiszen az új német burzsoázia a porosz állam árnyékában s arra támaszkodva nőtt nagyra. Így vált a német polgárság államhűvé és vezérimádóvá, ezért törekedett arra, hogy címeikkel, rangokkal, hitbizományokkal és beházasodásokkal legitimálja ingatag létét, ezért igyekezett egy hamis arisztokrácia üres gesztusait utánozni. Németországnak nem volt valódi arisztokráciája, de nem volt valódi polgársága sem. Weber politikailag éretlennek nevezte ezt a polgárságot, s ha veszélyesnek tartotta a gazdaságilag süllyedő junkerség uralmát, még sokkal veszélyesebbnek vélte azt, „ha osztályok, amelyeknek a gazdasági hatalom kezébe jut, s ezért a politikai hatalom várományosai, politikailag éretlenek”.³²

És a munkásosztály? Weber a német munkások gazdasági harcát tisztelettel és rokonszenvvel nézte, s e harcukban érettebbeknek találta őket, „mint ahogyan azt a birtokos osztályok egoizmusa elismerni hajlandó”.³³ Politikai érettségüket azonban kétségbe vonta, azt állította, hogy a politikai felkészületlenség és nyárspolgáriság alól ők sem kivételek. Egyetlen igazi vezetője volt szerinte a német proletariátusnak: August Bebel, ő is jellemének tisztasága s nem szellemének ereje révén. Utána

³¹ GPS, 20–21. o.

³² GPS, 19. o.

³³ GPS, 22. o.

a szociáldemokrata párt élére hivatalnokok kerültek, s az egész munkáspártot áthatotta a hivatalnokszellem. „Sokkal ártatlanabbak, mint amilyennek látszanak, szikrája sincs bennük a *tett* ama catilina energiájának s annak a hatalmas nemzeti szenvedélynek, amely a konvent padsoraiban lángolt. Nyomorúságos politikai kismesterek – hiányzanak belőlük a politikai vezetésre hivatott osztály *hatalmi* ösztönei.”³⁴

Nem erre a tanulmányra tartozik az első világháború előtti német munkásosztály politikai érettségének vizsgálata és a német szociáldemokrata párt politikájának értékelése. De annyit hangsúlyozni kell, hogy a munkásellenesség távol állt Webertől. Ellenkezőleg, gyakran foglalkoztatta a gondolat, hogy csatlakozik a szociáldemokrata párthoz. Két megfontolás tartotta vissza ettől. Egyrészt tisztességtelennek tekintette, hogy proletárpárt tagja a vagyonából éljen, de arról betegsége miatt nem mondhatott le. Másrészt individualizmusa is gátolta ebben: ő is „külön szenvedett”, neki sem volt szabad feloldódnia a „szent, gyötrött Sokaságban”, s beállnia „hívőnek hitetlen”.

Így került abba az ellentmondásos helyzetbe, hogy a polgári demokrácia híve volt olyan országban, amelyben nem voltak polgári demokraták, s ráadásul látnia kellett programjának kudarcra ítéltségét. Így vált a nagy tisztánlátó a Németországban legutópisztikusabb program: az angolszász típusú polgári demokrácia hirdetőjévé. Sőt a weberi elképzelések szerint az újjászervezett Németország demokráciája magasabb rendű lett volna az angolszász demokráciáknál: a tömegek bizalmából a legkiválóbbaknak kellett volna az élre kerülniök, demokratikus, a polgárok jogait gondosan őrző parlamenti élet ellenőrzése alatt. Ezen túlmenően az új demokráciát a nyugati világban a fokozódó bürokratizálódással, elszemélytelenedéssel és uniformizálódással szemben veszendőbe menő humánus értékek megőrzőjének és újak megteremtőjének akarta látni, olyan új kultúra létrehozójának, amelynek a belsőleg szabad személyiség kultusza áll a középpontjában. Hogy mi volt ennek az utópiának a reális esélye, azt nem sokkal később a weimari köztársaság története és sorsa mutatta meg.

Ennek az utópiának volt Weber demagógja, a szó általa használt értelmében. Mert azt tartotta, hogy kora a tömegek és ebből következően a demagógok kora. Csak éppen: valódi demokráciában a demagógok harca a vezetésre alkalmas politikusok kiválasztásának és politikussá nevelődésének eszköze, rendezett demokrácia hiányában viszont a cezarizmus és a csöcselékuralom elősegítője.

Demagógiájának hatásosságában, utópiájának megvalósíthatóságában Weber sem hitt. Nemcsak Németország demokratizálásának nehézségeit látta tisztán, a gazdasági és társadalmi fejlődés menetét a szabadság ügyére nézve világviszonylatban látta kedvezőtlennek.

„Napjainkban a »demokráciának« és az »individualizmusnak« rendkívül rosszak az esélyei, ha »fejlődésüket« illetően az *anyagi* érdekek »törvényszerű« hatására bízunk magunkat. Mert ezek félreérthetetlenül és ellenkező irányba mutatnak: az amerikai »jóindulatú feudalizmusban«, a német »jóléti intézményekben«, az orosz gyári alkotmányban – mindenütt készen áll az *új szolgaság háza*. Csak azt kell megvárni, hogy a műszaki-gazdasági »haladás« ütemének lassulása, a »járadéknak« a profit feletti győzelme, a szabad föld és a szabad piacok eltűnése engedelmessé tegye a tömegeket, és arra

³⁴ GPS, 22. o.

késztesse őket, hogy oda végleg beköltözzenek. A gazdasági élet növekvő bonyolultsága, a részleges államosítás, a népesség növekedése ugyanakkor állandóan növeli a hivatali munkát, munkamegosztást és szakképzettséget igényel az igazgatásban, vagyis: kasztot teremt. Azok az amerikai munkások, akik a közigazgatási reform ellen harcoltak, jól tudják, mit tesznek: inkább akarták, hogy kétes erkölcsű újgazdagok, semmint okleveles mandarínok kormányozzák őket. De tiltakozásuk hiábavaló volt.

Megnyugodhatnak azok, akik folytonosan attól rettegnak, hogy a jövő világában túl sok lesz a demokrácia és az individualizmus, és nagyon kevés a tekintély, az arisztokrácia, és kicsi lesz a hivatalok becsülete: nagyon is sok történt annak érdekében, hogy a demokratikus individualizmus fája ne nőjenek az égig. A tapasztalatok szerint a történelem elkerülhetetlenül újratermeli az arisztokráciát és a tekintélyt, amelybe belekapaszkodhatnak azok, akik a maguk vagy a nép számára azt kívánatosnak tartják. Ha *csak* az anyagi feltételekről és az általuk közvetlenül vagy közvetve teremtett érdekkapcsolatokról lenne szó, akkor hűvös tárgyilagossággal azt kellene mondanunk: minden *gazdasági* tünet a szolgaság előre látható növekedésére mutat. A legnagyobb mértékben nevéstéges, ha valaki összefüggést keres az Amerikában fennálló, Oroszországban most bevezetés előtt álló és a gazdasági fejlődésünkől elkerülhetetlenül következő mai fejlett kapitalizmus és a demokrácia vagy bármilyen néven nevezendő szabadság között. A valódi kérdés így hangzik: a mai kapitalizmus uralma alatt miként lehetséges egyáltalában demokrácia és szabadság? Szabadság és demokrácia csak ott lehetséges, ahol egy nép elszánt akarata támogatja, egy népé, mely tartósan szembeszegül azzal, hogy juhnyáj módjára kormányozzák. Az anyagi körülmények árja ellen vagyunk mi, individualisták és a demokratikus intézmények harcosai. Ha valaki a kor parancsát akarja követni, olyan gyorsan dobja el ezeket a régimódi ideálokat, ahogyan csak lehetséges. A modern szabadság történelmi keletkezése különböző körülmények soha többé nem ismétlődő, egyedülálló kombinációjának köszönhető. Mindenekelőtt a tengerentúli terjeszkedésnek: Cromwell seregében, a francia alkotmányozó nemzetgyűlésben, sőt még ma is egész gazdasági életünkben tengerentúli szél fúj; – de ma már nem áll új földrész rendelkezésünkre. A nyugati kultúra hordozóinak többsége egyrészt az észak-amerikai kontinensen, másrészt Oroszország egyhangú, a sematizmusnak kedvező hatalmas síkságain lakik. Egyszer már a késői antikvitás idején hasonló folyamat játszódott le a történelemben. Másodsorban Nyugat-Európa korai kapitalista korszaka gazdasági és társadalmi struktúrája sajátosulásának tulajdonítható. Harmadsorban a szellem »önmegvalósulásának«, annak tudható be, hogy a tudomány meghódította az életet. A külső élet racionális alakítása számtalan érték megsemmisítése árán ma legalább elvileg megvalósul. A termelésnek a mai gazdasági viszonyok között egyre egyetemesebbé váló szabványosítása uniformizálja az életmódot – a tiszta tudomány ma már nem hoz létre univerzális személyiséget... Semmi valószínűsége sincs annak, hogy a gazdasági társulás belsőleg szabad személyiségek vagy altruisztikus ideálok fejlődését rejtje méhében...³⁵

Weber személyiségét, gondolatvilágát, perspektíváit hívebben tükrözik e sorok, mint bármely róla szóló írásmű. Tárgyilagosságra törekvés a tendenciák megítélésében,

³⁵ GPS, 60–62. o.

ugyanakkor szenvedélyes állásfoglalás a szabadság, a humánus értékek, a szabad és univerzális érdeklődésű emberi személyiség mellett; hit abban, hogy a jövő nem egyértelműen meghatározott, hanem az lesz, amivé az emberek teszik, és mégis, vagy talán éppen ezért, komor pesszimizmus a humanizmus ügyét illetően. Ezért érezte lelki rokonának a senki által meg nem értett zsidó prófétákat; ezért szerette annyira Boethiust, aki a kultúra őrzője volt egy barbárrá váló világban.

Ernst Troeltschtől és Friedrich Meineckétől³⁶ származik a legenda, amely szerint Weber számára a demokrácia nem volt több, mint a megfelelő vezetők kiválasztásának eszköze, s ezáltal a német állam korszerűsítésének egyetlen útja. Valójában Weber nemcsak a német politikai felépítmény elavultságát látta be. Számára a demokrácia sokkal többet jelentett ennél: az autonóm emberi személyiség kikovácsolásának egyetlen lehetséges módszerét. Semmi sem volt fontosabb számára a szabadságnál és az észnél; egész életműve tulajdonképpen annak kutatása, hogy miként bontakozott ki a szabadság és a racionalizmus Nyugat-Európában. Távol állott kortársainak – köztük testvérének is – attól a törekvésétől, hogy a német elmaradottság egyik vagy másik vonásából a német felsőbbrendűség valamiféle ideológiáját kovácsolja ki. 1904-ben tett amerikai útja kettős értelemben is tanulságos volt számára. Egyrészt meggyőződött arról, hogy szabad, önmagukra támaszkodó, független individuumok a demokratikus viszonyok talaján fejlődnek ki. Ugyanakkor észrevette a kifejlett kapitalizmus demokráciájának ellentmondásait, a nagy tőkés szervezetek, a pártok, az államok és a szövetségi kormányzat feltartóztathatatlan bürokratizálódását. „Szörnyű arra gondolni, hogy a világ egy napon fogaskerekekből fog állni, kis állásokba kapaszkodó és nagyobbakra törekvő kis emberekből... Mintha olyan emberekké akarnánk válni, akiknek csak »rendre« van szükségük, és semmi másra, akik idegessé válnak és megrettennek, ha ez a rend egy pillanatra meginog. Szörnyű arra a világra gondolni, amelyikben mindenki ilyen lesz; arra, hogy már elindultunk ezen az úton. Nem arra kell törekednünk, hogy ezt a fejlődést elősegítsük, hanem arra, hogy ellenálljunk ennek a gépezetnek, és legalább az emberiség egy részét megszabadítsuk a léleknek ettől a feldarabolásától, a bürokratikus életmód uralmától.”

Weber a felvilágosodás örököse volt, a racionalizmust és a humánus motívumot védelmezte a barbár erővel és az irracionálizmussal szemben. A szabadság létrejöttének feltételeit és a szabadságot veszélyeztető romboló erőket azért kutatta, hogy elősegítse a szabadság ügyét. Küzdelme nem lett volna olyan szenvedélyes, ha nem látta volna olyan reménytelennek az ügyet, amelyet védelmezett, de talán következetesebb lett volna, ha valamivel több reménnyel néz a jövőbe.

* * *

Akármilyen nagy hatást tett is Max Weber a környezetére, s akármennyire befolyásolta is olyan emberek szellemi fejlődését és gondolatvilágát, mint Sombart, Troeltsch, Naumann, életében mégis úgy tekintettek rá, mint a német társadalomtudomány

³⁶ Vö. *Max Weber zum Gedächtnis*. Herausgegeben von René König und Johannes Winckelmann. Köln, 1963, 488. o. (Troeltsch és Meinecke cikkei.) Lásd még Friedrich Meinecke: *Drei Generationen deutscher Gelehrten-politik*. *Historische Zeitschrift*, Bd. 125.

és szellemi élet egyik kiválóságára. A halála óta eltelt néhány évtizedben azonban legtöbb kiváló kortársának művei fokozatosan idejétmúlttá, korszerűtlenné váltak, vagy legalábbis elhalványultak, Weber gondolatai viszont valóságos diadalutat tettek meg, s ma az egész világon úgy tekintenek Weberre, mint a szociológia legnagyobb alakjára. Franciaországban és Angliában kiváló szociológusok vallják mesterüknek, Amerikába a hitleri uralom elől menekülő német szociológusok juttatták el műveit és módszereit. Az amerikai szociológia nagy átalakulása és térhódítása a 40–50-es években amúgy is szorosan kapcsolódik a német szociológusok megtermékenyítő hatásához, egyben elválaszthatatlan az általuk közvetített Weber-hatástól.

De Weberrel is az történt, mint az emberi tudomány sok más nagy alakjával: követői más és más irányban használják fel, interpretátorai különbözőképpen elemzik. Talcott Parsons Webert a társadalmi cselekvés szociológiája kezdeményezőjének, a Parsons-féle szociológia előkészítőjének véli, C. Wright Mills számára Weber a hatalom és a bürokrácia elemzője, akinek művei megkönnyítik az amerikai társadalmi konfliktusok feltárását.³⁷ S talán abban is rokon az emberi gondolat más nagy alakjaival, hogy a sok eltérő értelmezés közül a köztudatba nem a legmélyebb és a legigazabb jutott el, gondolatai közül nem a legfontosabbak váltak közismertté. Akadémiákon és egyetemeken többnyire úgy tartják számon, mint a *megértő* szociológia létrehozóját, a szociológia tudományfilozófiai problémáinak kutatóját, az ideáltípus fogalmának megteremtőjét. Nincs szerencsétlenebb félreértés ennél. Weber igazi ereje univerzális érdeklődési körében rejlett, mindent átfogó látókörében, a társadalom és a történelem szinte minden jelenségeire kiterjedő áttekintésében, az empiria iránti érzékében, fantáziájában, amellyel az empirikus jelenségekből általánosítani tudott. Szociológus volt, nem filozófus; noha filozófiai iskolázottsága elsőrendű volt, alkotóereje nem elsősorban e téren bontakozott ki. Tudományfilozófiai művei a korabeli német szellemi élet hatása alatt születtek, amelyben szünet nélkül folyt a társadalomtudományok módszertani előfeltevéseire vonatkozó vita, éppen ezért elsősorban polemikus írások, tudományfilozófiai rendszert nem lehet kiolvasni belőlük. E bevezetőben mégis néhány szót kell szólni róluk, annál is inkább, mert éppen ezeket a tanulmányait sokszor helytelenül értelmezik.

A megértő szociológia a társadalmi cselekvést akarja megérteni. Cselekvésnek azonban csak az olyan emberi viselkedést nevezi, „amellyel a cselekvő vagy a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak össze”. Nincs ebben semmi új; különben azt hihetnők, hogy Weber előtt senki sem akart semmit sem megérteni. A társadalmi cselekvés kutatói előtt mindig világos volt, hogy minden nem reflexszerű emberi magatartáshoz célkitűzések, mérlegelések, lelki folyamatok kapcsolódnak; a cselekvésnek a cselekvő szubjektív vélekedése szerint van valamilyen értelme; a cselekvés célja és a cselekvés között értelmi összefüggés áll fenn; amíg a külső szemlélő – így a kutató – meg nem fejtette ezt az összefüggést, a cselekvést nem értette meg. Ez a megszorítás azonban korántsem jelenti azt, hogy a szociológia csak a cselekvő

³⁷ Talcott Parsons: *The structure of social action*. New York, 1937. Talcott Parsons: Bevezetés Max Weber *The theory of social and economic organization* című kötetéhez. London, 1947. Hans H. Gerth – C. Wright Mills: Bevezetés Max Weber *Essays in Sociology* című kötetéhez. London, 1947.

emberek szubjektív állapotaival foglalkozik. Csupán azokat a külső és belső (pszichofizikai) adottságokat zárja ki a megértés köréből, amelyek függetlenek az emberi cselekvéstől. Mint adottságokat és a cselekvésre ható tényezőket természetesen ezeket is figyelembe veszi, de még természetesebb, hogy a szó fenti értelmében ezeken nincs mit „megérteni”. Megérteni kívánja viszont nemcsak a célszerű és racionális, tudatos cselekvést, hanem az indulati kitöréseket és a teljesen konvencionális cselekvést is. A megértés tárgyának tekinti továbbá mindazt, amit az emberek hoztak létre, az eszközöket, az intézményeket, a műalkotásokat stb. Ez utóbbiakkal kapcsolatban csupán azt hangsúlyozza, hogy csak annyiban érthetők, amennyiben „emberi cselekvéshez kapcsolódnak, a cselekvők eszköznek vagy célnak tekintik, cselekvésükben hozzá igazodnak”. Magától értetődik, hogy „a cselekvésnek nem minden fajtája társadalmi cselekvés”. Weber fogalmazásában a társadalmi cselekvés kritériuma: mások figyelembevétele, a többiek viselkedésének számbavétele, a többi emberhez való igazodás. Két biciklista összeütközése nyilvánvalóan nem társadalmi cselekvés, de társadalmi cselekvésnek tekinti Weber, ha igyekeznek elkerülni egymást, vagy ha az összeütközés után szitkozódnak, verekednek vagy megbeszélést folytatnak.

További megszorítást jelent az, amit Weber nominalizmusának szoktak nevezni. „A cselekvés számunkra mindig csak egy vagy több egyén viselkedéseként létezik.” Helyteleníti, ha az intézményeket történészek vagy szociológusok individuumoknak tekintik; számára ezek az intézmények az egyének „elkülönült cselekvésének folyamatait és összefüggéseit” jelentik. A funkcionális szemléletet az előzetes tájékozódáshoz nélkülözhetetlennek tartja; mindenképpen szükségesnek látja annak tisztázását, hogy valamilyen társadalmi cselekvésnek, intézménynek, szervezetnek mi a funkciója a társadalom fennmaradásában és fejlődésében, de az a véleménye, hogy ez még csak az első lépés, mert a funkció tisztázása még nem jelent teljes értékű kauzális magyarázatot, nem magyarázza meg, hogyan jött létre a meghatározott funkcióval rendelkező cselekvés. Azt is hangsúlyozza, hogy az egyénekből való kiindulás nem jelent individualizmust: így például véleménye szerint a szocialista társadalom jelenségeinek magyarázata is csak a benne élő egyesek cselekvéséből kiindulva lehetséges. E nézeteinek előadása közben Weber elsősorban Othmar Spann univerzalizmusával száll vitába, de érvelése tulajdonképpen az egész német romantikus társadalomfilozófiai hagyománnyal száll szembe.

Vajon mennyiben lehetséges ilyen kiindulópontok alapján nagyobb egészek és strukturális összefüggések magyarázata? Annyi bizonyos, hogy Webert e kiindulópontok egyáltalában nem akadályozták meg abban, hogy a gyakorlatban ilyen összefüggéseket vizsgáljon. Nagy vallásszociológiai művének köteteiben fő célja, hogy a kínai, az indiai és az antik zsidó társadalom szerkezetét feltárja; gazdaságtörténetében hasonló módon jár el az antikvitással, a feudalizmussal és a kapitalizmussal. De maga az elméleti kiindulópont sem teszi lehetetlenné a társadalmi struktúrák, intézmények, az emberi cselekvés minden rendű és rangú termékének vizsgálatát. Csupán annak hangsúlyozását jelenti, hogy ezeket az objektivációkat nem önmagukban kívánja vizsgálni, hanem az emberi cselekvéshez való kapcsolódásukban. Weber nem tagadja, hogy az emberi cselekvés nyomán létrejött eszközök, intézmények, struktúrák létrejöttük után elválnak az emberi cselekvéstől, azokkal szemben álló adottságként

jelentkeznek, amelyhez az embereknek alkalmazkodniuk kell, de nem mond le arról, hogy megértse létrejöttüket, létrejöttük után az emberi cselekvésben további szerepüket, egész fennállásuk során emberek számára való jelentőségüket.

Ez az állásfoglalás nemcsak a német romantikus társadalomfilozófiával, hanem a pozitívizmussal és a szellemtörténettel is szemben áll. Nem elégszik meg eszközök és intézmények tárgyi leírásával, de nem tekinti azokat szellemi erők lecsapódásainak sem; e tárgyi valóság mögött az őket létrehozó és hozzájuk kapcsolódó társadalmi cselekvést és az emberi kapcsolatokat keresi. Távol áll ettől a felfogástól az is, amit társadalmi „távolba hatásnak” nevezhetnénk. Míg a szellemtörténet megelégedett azzal, hogy ugyanaz a barokk „szellem” az élet legkülönbözőbb, egymástól távol eső területein jelentkezik, Weber mindenütt az áttételeket keresi; valamely jelenség elterjedését csak emberről emberre, cselekvésről cselekvésre tudja elképzelni. Így például az európai zene szociológiájának tárgyalásánál nem arról van szó, hogy a racionalista szellem áthatja az egész területet, hanem a rögzített hangrendszerek, a tonalitás, a hangjegyzírás, a fúvós és húros hangszerek keletkezésének konkrét folyamatairól. Szélsőségesen szubjektivistikus, az objektivitást semmibe vevő állásfoglalásról tehát nem beszélhetünk. De tagadhatatlan, hogy a szubjektív oldalon van a hangsúly. Hatalmas életművében elsősorban az objektivációkat létrehozó emberi cselekvésről és emberi kapcsolatokról, szervezetekről, különböző társadalmi csoportok tipikus magatartásáról, szemléletéről, életviteléről esik szó, maguk a tárgyi formák bizonyos mértékig háttérbe szorulnak.

A szociológia tárgya hármas tagolású: dolgok, cselekvések, emberek; mindenekelőtt a Durkheim-féle „társadalmi tényekkel” foglalkozik, tehát mindazzal, ami anyagilag testet öltött és tárgyilag megfogható, az anyagi és szellemi kultúra produktumaival, az ásótól a IX. *szimfóniáig*, az elröppenő, de anyagian is létező szótól a tudományos akadémiáig; aztán a tárgyakhoz kapcsolódó eljárásokkal, a társadalmi tények kezelésével; végül a társadalmi tényeket kezelő emberekkel és köztük az eljárások által diktált viszonyokkal. Durkheim a tények vizsgálatára fektette a súlyt. Weber az emberre és az emberi alkotásra; egyiküknek sem sikerült teljes mértékben megmutatni a dolgok emberi és az ember tárgyi életét.

Weber módszerét gyakran úgy értelmezik, hogy a társadalmi cselekvők szubjektív szándékainak értelmezésére korlátozódik, nem foglalkozik az objektív tényállásokkal, hanem csak azzal, amit az emberek hittek róluk. Mi sem állott távolabb Webertől. Nagyon is tudatában volt a „nem tudják, de teszik” igazságának. Elegendő a puritán példájára hivatkozni, aki istent akarja szolgálni, de a kapitalizmus létrejöttét segíti elő.

A társadalomtudós nem mondhat le arról, hogy kutatásai során felhasználja személyes tapasztalatait és fantáziáját, megkísérelje azonosítani magát a társadalmi cselekvőkkel, és ennek alapján feltevéseket alkosson a cselekvések és a folyamatok magyarázatára. A tudósok mindig is tisztában voltak ezzel. De e feltevések feltevések maradnak mindaddig, amíg be nem bizonyítják őket. Éppen Weber hangsúlyozta leginkább ezt: „Még az értelme szerint legevidensebb értelmezés sem tarthat igényt arra, hogy nyilvánvalóságánál fogva egyszersmind *okságilag érvényes* értelmezés is legyen. Magában véve ez az értelmezés mindig csak evidens oksági *hipotézis*... Mint minden hipotézisnél, itt is nélkülözhetetlen, hogy... az eredménnyel, tudniillik a tényleges lefolyásában

realizálódó kimenetellel egybe vessük... Ez az ellenőrzés viszonylagos pontossággal csak a pszichológiai kísérletben valósítható meg, abban a sajnos kevés és igen speciális esetben, amely erre alkalmas. Ezenkívül, igen különböző megközelítésben, a statisztika segítségével, azokban az (ugyancsak *korlátozott számú*) esetekben, amikor meg számlálható és egyértelműen felfogható tömegjelenségekkel állunk szemben. Egyébként csak az a lehetőségünk van meg, hogy összehasonlítsuk a történeti vagy a mindennapi élet minél több olyan folyamatát, amelyek egyébként azonos jellegűek; ez fontos feladata az összehasonlító szociológiának. Sok esetben, persze, sajnos csak a »gondolat-kísérlet« bizonytalan eszköze áll rendelkezésünkre.”

Vagyis nem Weber fedezte fel a „megértő” módszert; az igazság felderítésében ez mindig is nélkülözhetetlen eszköze volt a társadalomtudományoknak. De nem áll az sem, hogy a szociológia tárgyát a társadalmi cselekvők szubjektív lelkiállapotaire, egymással és a dolgokkal szemben támasztott várakozásaikra korlátozta volna; ellenkezőleg, az emberek valóságos léte jobban érdekelte, mint arról alkotott elképzeléseik. Sohasem akarta a kauzális magyarázatot szubjektív bizonyossággal helyettesíteni; talán senki sem hangsúlyozta olyan szigorúan az objektív bizonyítás fontosságát, mint éppen ő.

Hasonló jelenséggel találkozunk az ideáltípusok esetében is. Itt sincs többről szó, mint hogy a társadalomtudományokban nagyon régen használt eljárásnak Weber új nevet adott, s ezzel alkalmat az akademikusoknak, hogy véget nem érő fejtegetésekbe bocsátkozzanak e fogalom jelentőségéről, eredetéről, más kutatóknál való előfordulásáról stb. Ideáltípusnak Weber a *tiszta* típust nevezi, vagyis olyan fogalmi konstrukciót, amely a kapitalizmusnak, a feudalizmusnak, a munkásnak, a tőkésnek, a puritán embernek vagy a kínai mandarinnak leglényegesebb, legjellemzőbb tulajdonságait foglalja össze minden mellékes körülménytől mentesen. Ideáltípus természetesen a való életben sohasem fordul elő, mint ahogy a valóságos természetben sincs soha abszolút vákuum, amelyben a szabadon eső testekre vonatkozó Galilei-törvény teljesen megvalósul. A fizikának az ideális esetekre vonatkozó általános törvényeit közelítik meg a legfejlettebb társadalomtudomány, a közgazdaságtan ugyancsak idealizáló, de éppen ezért a folyamatok lényegét feltáró törvényei. Jelenségek és folyamatok lényegének ideáltípus megközelítésével Weber ugyanazon az úton akart járni, mint amelyen Marx *A tőkében*. „A fizikus a természeti folyamatokat vagy ott figyel meg, ahol legkifejezettebb alakjukban és zavaró befolyásoktól legkevésbé elhomályosítva jelennek meg, vagy ahol lehetséges, kísérletet végez oly feltételek között, amelyek a folyamat tiszta lefolyását biztosítják.”³⁸ Hasonlóképpen nyilatkozik erről a kérdésről Engels: „Megfelelt-e valaha a feudalizmus saját fogalmának? Miután a Nyugati Frank Birodalomban megalapították, miután Normandiában a norvég hódítók továbbfejlesztették, s Angliában és Dél-Olaszországban a francia normannok még jobban kialakították – legjobban megközelítette fogalmát a jeruzsálemi püünkösi királyságban, amely az Assises de Jérusalem-ben a feudális rend klasszikus kifejezését hagyta hátra. Fikció volt ez a rend azért, mert teljes, klasszikus formájában csak rövid időre, Palesztinában valósult meg, és ott is nagyrészt csak – papíron?”³⁹

³⁸ Karl Marx: *A tőke*. Budapest, 1948, 10. o.

³⁹ Marx és Engels: *Válogatott levelek*. Budapest, 1950, 563. o.

Igen hasonlóan fogalmazza meg Weber is a társadalomtudományi absztrakcióról vallott felfogását *Gazdaság és társadalom* című munkájában: „Absztrakcióinak saját-szerűsége – mint minden általánosító tudomány esetében – meghatározza, hogy fogalmai szükségképpen *tartalmatlanok* a konkrét történeti realitáshoz képest. Cserébe viszont a fogalmak fokozott *egyértelműségét* nyújtja... *eltávolodik* a valóságtól, de szolgálja megismerését, elhelyezi a történeti jelenségeket, megmondja, hogy milyen mértékben *közelítenek meg* egy vagy több ilyen fogalmat. Így például ugyanaz a történeti jelenség alkotóelemeinek más-más részét tekintve lehet »feudális«, »patrimoniális«, »bürokratikus« vagy »karizmatikus« jellegű. A szociológiának ahhoz, hogy e szavak jelentése *egyértelmű* legyen, ki kell dolgoznia az efféle képződmények »tisztá« (»ideál«-) típusait... Ám éppen ezért ebben az abszolút ideális, *tiszta* formában a valóságban ugyanolyan ritkán fordulnak elő, mint egy fizikai reakció, amelyet az abszolút üres tér feltételezésével számítottak ki... Magától értetődik, hogy a szociológia ezenkívül alkal-milag az empirikus-statisztikus típusok fajtájához tartozó átlagtípust is alkalmazza... Tisztában kell lenni azzal, hogy a szociológiában *csak* ott alkothatók bizonyos egyértelműséggel átlagok, s így »átlagtípusok«, ahol csupán *fokozati* különbségekkel van dolgunk valamilyen minőségileg *egyforma* jellegű, értelmileg determinált viselkedésen belül. Ez előfordul. Ám az esetek többségében minőségileg *heterogén* motívumok befolyásolják a történelmileg vagy szociológiailag fontos cselekvést, s ilyenkor a szó igazi értelmében vett átlagról beszélhetünk. A társadalmi cselekvés fentebb tárgyalt ideáltipikus konstrukciói tehát, amelyekkel például a közgazdasági elmélet dolgozik, abban az értelemben »idegenek a valóságtól«, hogy kivétel nélkül a következő kérdést teszik fel: hogyan játszódnak le a cselekvés ideális és emellett tisztán gazdaságilag irányított célracionalitása esetében. A cselekvésben legalábbis *közrejátszanak* hagyományoktól befolyásolt gátlások, érzelmek, tévedések, nem gazdasági jellegű célok és megfontolások. Az ideáltipikus konstrukció teszi lehetővé, hogy a cselekvést 1. oly mértékben érthessük meg, amennyire a konkrét esetben vagy az esetek átlagában közrejátszó gazdasági célracionalitást tartalmaz; 2. de ezen túlmenően: hogy éppen reális lefolyásának az ideáltipikustól való eltérése révén könnyebben megismerhessük a cselekvés valóságos motívumait. Minél élesebbek és egyértelműbbek az ideáltípusok, tehát minél idegenebbek a világtól, annál jobb szolgálatot tesznek mind terminológiai és osztályozási, mind heurisztikus szempontból.”⁴⁰

Ideáltípusait Weber elsősorban történelmi összehasonlításokban igyekezett gyümölcsöztetni. Mivel az ideáltípus nála a társadalomtudományokban használatos fogalmi általánosítások gyűjtőneve, tehát éppen úgy beszél egész társadalmi rendszerek ideáltípusáról, mint társadalmi csoportokról vagy emberi magatartásokról; a különböző típusokról és azok különböző felhasználásáról egyetlen összefoglaló képet nem is lehet adni. Megközelítésének néhány vonását ő maga igen jól foglalja össze nagy vallásszociológiai művének előszavában: „Az itt következő fejtegetések nem adják a vallások rendszeres tipológiáját, ebben az esetben tisztán történeti munkáról lenne szó. E fejtegetések abban az értelemben »tipológiaiak«, hogy a vallási etikák történeti valóságának és a gazdasági érületben mutatkozó nagy ellentéteknek tipikusan fontos összefüggéseit

⁴⁰ WuG, 14–15. o.

keresik, és minden egyebet elhanyagolnak... Ezért azokat a vonásokat kell kiemelniük, amelyek az egyes vallásokat egymástól megkülönböztetik, s ugyanakkor az általunk kutatott összefüggésben fontosak. Olyan tárgyalásnak, amely nem ad különleges fontosságot az általunk hangsúlyozott szempontnak, e hangsúlyokat gyakran enyhítenie kellene, az említett szempontokhoz újakat kellene fűznie, más vonásokat erőteljesebben kifejeznie, hogy végül a valóságban mutatkozó valamennyi minőségi ellentétet egyedi tényezők kombinációi kvantitatív különbségének mutassa be.”⁴¹

Ezzel a weberi szociológia szívéhez érkeztünk el. Mert nagysága a történeti módszer következetes alkalmazásában rejlett.

Történelem és szociológia – egymástól elválaszthatatlan stúdiumok. Nem véletlen, hogy a szociológia valamennyi nagy teljesítménye ehhez a felismeréshez kapcsolódik, és a történeti anyag ihletéséből származik. A társadalmi valóság – az empiria – nem korlátozódik a jelenre, mint ahogy azt néhány amerikai szociológus elhitetni szeretné. Sőt a jelen az empiriának nagyon is csekély része, hiszen egy adat önmagában semmit sem jelent, csak az összehasonlítások, az összefüggések teszik értelmezhetővé. Igaz, a jelen adatai egymással összehasonlíthatók, és Afrikától az Amerikai Egyesült Államokig különböző szociológiai szituációk és történeti fokozatok állnak az összehasonlításhoz rendelkezésre. A történelem gazdagságához képest ez a lehetőség mégis szűk körű, s ami még fontosabb, egyetlen társadalom jelene sem érthető meg saját múltja nélkül, hiszen a jelen a múlt tette azzá, ami. A jelenre korlátozódó szociológiának, bármilyen kifinomult és bármilyen egzakt módszerekkel dolgozzék is, nincs lehetősége arra, hogy általános érvényű törvényszerűségekhez jusson el. Ezért ma különösen nagy aktualitása van Weber összehasonlító történeti vizsgálódásainak. Részleteredményei is rendkívül fontosak, de a legfontosabb számunkra mégis az a megközelítési mód, amely „a szociológiai fogalomalkotás anyagát a cselekvésnek a történelem szempontjából is jelentős realitásaiból veszi”.

A történeti szemléletet Weber Marxtól vette át. Nehéz lenne műveiben Marx közvetlen hatását kimutatni, sőt sok jel arra mutat, hogy ez a forrásainak teljes ismeretére törekvő kutató Marxot csak nagyon felületesen ismerte. Marx közvetett hatása – csak Tönniesre és Stammlerre utalunk – azonban kétségtelen. Annál is inkább, mert a XIX. század Németországában a marxizmus képviselte a történelem egyetemes magyarázatára való igényt, azt az álláspontot, amely az egyes történeti stúdiumokat egyetlen szintetikus tudomány részeinek tekinti.

A történeti módszer alkalmazásában, történelem és szociológia egyesítésében Weber Marxot követte. Marxot követte abban a tekintetben is, hogy minden történelmi korszakban a különböző társadalmi intézmények és a társadalmi élet különböző területe közti összefüggést kereste, így többek között az eszmék és a társadalmi lét közti összefüggést is. De bírálta a marxizmust egy olyan ponton, amelyen felületes és többnyire közvetett forrásokból származó ismeretei révén azt tökéletesen félreértette. Weber abban a hiszemben volt, hogy a marxizmus szerint a gazdasági élet és a társadalmi élet többi területei között egyszerű oksági viszony áll fenn, amelyben

⁴¹ *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. I. Tübingen, 1963, 265. o. (A továbbiakban GAzRI.)

a gazdasági élet mindig az ok, a többi pedig mindig az okozat szerepét játssza, hogy eszmék és ideológiák a gazdasági folyamatoknak a szó szoros értelmében vett tükörképei. Ezzel a Marx és Engels által soha nem vallott felfogással szemben mindenütt a kölcsönhatásokat hangsúlyozta, és arra hívta fel a figyelmet, hogy a jognak, a tudománynak, a művészetnek, a vallásnak, filozófiának stb. e kölcsönhatásokon belül viszonylagos autonómiája van. Nagyon világosan fejezte ki ezt többek között vallásszociológiája bevezetésében:

„Külsőleg hasonló gazdasági szervezetformák igen eltérő gazdasági etikával egyeztethetők össze, s ennek megfelelően igen eltérő történelmi hatásokat eredményezhetnek. A gazdasági etika a gazdasági szervezetformáknak nem egyszerű »funkciója«... Sohasem létezett kizárólag vallási tényezőktől meghatározott gazdasági etika. Magától értetődő, hogy belső törvényszerűsége a legnagyobb mértékben függ gazdaságföldrajzi és történeti adottságoktól – az embernek a világhoz fűződő magatartását befolyásoló összes vallásos és más belső mozzanattal szemben. De a gazdasági etikát meghatározó tényezők egyike – jól jegyezzük meg: egyike – a vallásnak az életmódra gyakorolt hatása. Ezt magát természetesen mélyen befolyásolják az adott földrajzi, politikai, társadalmi és nemzeti határokon belül ható gazdasági és politikai mozzanatok... Fejtetéseinkben azoknak a társadalmi rétegeknek az életmódját meghatározó elemeket igyekszünk megkeresni, amelyek a szóban forgó vallás gyakorlati etikáját a legnagyobb mértékben befolyásolták... Nem eszmék, hanem (materiális és ideális) érdekek uralkodnak közvetlenül az emberek cselekvésén. De az a világtkép, amelyet az ember az eszmék útján megalkot, igen gyakran váltóór módjára dönti el, hogy az érdekek dinamikája a cselekvést melyik vágányon mozgatja tovább.”⁴²

Weber vallásszociológiájában mindenütt a gazdasági, politikai és történeti adottságokból, a különböző társadalmi rétegek érdekeiből és életformájából indul ki, még sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy azt a bevezető tanulmányban ígéri. Csupán a bonyolultabb kölcsönhatások, a teljes összefüggés vizsgálatát kéri számon – indokolatlanul – a marxizmustól.

Ahogy Weber félreértette a marxizmust, ugyanúgy értették félre igen sokan Weber első történeti összehasonlító tanulmányát, *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemét*. Egész irodalom keletkezett a kérdés vizsgálatára,⁴³ s a legtöbb szerző úgy értelmezte, hogy Weber célja e kis munkájával annak bizonyítása volt, hogy a protestáns vallási etikában jelentkező kapitalista szellem teremtette meg a modern kapitalizmust. Pedig Weber minduntalan ennek az ellenkezőjét hangsúlyozta. „Szó sincs annak az ostobán doktriner tételnek a védelméről, hogy a »kapitalista szellem« (mindig a szónak ideiglenesen itt használt értelmében) csak a reformáció bizonyos hatásainak következtében keletkezhetett, még kevésbé arról, hogy a kapitalizmus mint gazdasági rendszer a reformáció terméke. Az ilyen nézetet már az is cáfolja, hogy

⁴² GAZR I. 238., 240., 252. o.

⁴³ Elsőnek L. Brentano vetette alá kritikai elemzésnek Weber kis tanulmányát *Die Anfänge des modernen Kapitalismus* (1916) című munkájában; ezt követte R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism* (1922) és H. M. Robertson: *The Rise of Economic Individualism* (1933). A kérdés teljes irodalmát illetően lásd Ephraim Fischhoff: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. Social Research*, 1944. február, 53–77. o.

a kapitalista vállalkozás egyes fontos formái köztudomásúan sokkal régebbiek a reformációnál. Csupán azt kell megállapítani, hogy mennyiben részesek bizonyos vallási hatások e »szellem« kvalitatív kialakulásában és a világra való kvantitatív kiterjedésében, s hogy a kapitalista alapon nyugvó kultúrának milyen konkrét vonásai vezethetők ezekre vissza. Tekintettel az anyagi alapok, a társadalmi és politikai szervezetformák és a reformatori kultúrkorszakok szellemi tartalmai közötti kölcsönhatások mérhetetlen zűrzavarára, csak úgy járhatunk el, hogy mindenekelőtt azt kutatjuk, felismerhetők-e, s ha igen, milyen pontokon bizonyos »választó vonzások« a vallásos hit és a hivatás-etika bizonyos formái között.⁴⁴

A kapitalizmus kialakulásának feltételeiről alkotott nézeteit végleges jelleggel Weber 1919–1920-ban tartott egyetemi előadásában foglalta össze.⁴⁵ „1. Az összes *tárgyi termelési eszköz* (föld és telek, berendezések, gépek, szerszámok stb.) autonóm magánvállalatok *szabad tulajdonába való vétele*. Ez olyan jelenség, amelyet csak a mi korunk ismer; csupán a hadsereg jelent mindenütt kivételt. 2. *Szabad piac*, vagyis a piac fel szabadulása a forgalom irracionális korlátai alól; ez utóbbiak lehetnek rendi jellegűek, ha rendileg meghatározott életmódot írnak elő, vagy ha a fogyasztás rendileg tipizálva van – vagy rendi monopóliumtól meghatározottak, ha például a polgár nem birtokolhat lovagi jószágot, a lovag vagy paraszt nem űzhet ipart, tehát nincs szabad munka- és áru piac. 3. *Racionális*, vagyis a legnagyobb mértékben kiszámítható és mechanizált *technika*, mégpedig mind a termelésben, mind a forgalomban, nemcsak a javak előállításai, hanem számítási költségeit illetően is. 4. *Racionális*, vagyis kiszámítható *jog*. A kapitalista gazdasági üzemnek a racionális gazdálkodáshoz szüksége van arra is, hogy az igazságszolgáltatás és az igazgatás is kiszámítható legyen... 5. *Szabad munka*, ami annyit jelent, hogy személyek állnak rendelkezésre, akik nemcsak jogilag vannak abban a helyzetben, hanem gazdaságilag is arra kényszerülnek, hogy munkaerejüket a piacon szabadon eladják. A kapitalizmus lényegével ellentétes, és kialakulását lehetetlenné teszi, ha nincs ilyen birtoktalan és ezért munkaerejének eladására kényszerített réteg, valamint az is, ha csak nem szabad munka áll rendelkezésre... 6. A gazdasági élet *piacivá alakulása*, amin az értékpapírforma általános használatát kell érteni, mind a vállalkozásokban való részvétellel, mind pedig a vagyoni jogokra vonatkozóan. Mindent egybevéve: a szükségletek fedezésében a piaci lehetőségekre és a rentabilitásra való kizárólagos orientálódás lehetősége.”⁴⁶

Az említetteken kívül a kapitalizmus kialakulása külső feltételeként jelöli meg a földrajzi adottságokat, hangsúlyozza azonban, hogy ezeket nem kell túlbecsülni.⁴⁷ Ebben a munkájában is⁴⁸ és másutt is⁴⁹ igen nagy fontosságot tulajdonít Weber és igen részletesen foglalkozik a nyugat-európai város és polgárság kialakulásával.

⁴⁴ GAzR I. 83. o.

⁴⁵ Max Weber: *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Aus den nachgelassen Vorlesungen*. Hrsg. von S. Hellmann und Dr. Melchior Palyi. München–Leipzig, 1924. Magyarul: *Gazdaságtörténet. Az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet vázlata*. Budapest, 1979. (A továbbiakban az 1924. évi német kiadásra hivatkozunk: WGE.)

⁴⁶ WGE, 239–240. o.

⁴⁷ WGE, 301–302. o.

⁴⁸ WGE, 270–289. o.

⁴⁹ WuG, 923–1033. o.

Véleménye szerint az Európán kívüli társadalmakban voltak városok, voltak kézművesek és vállalkozók, de a polgárság sehol sem vált egységes osztállyá, még kevésbé a politikai jogok hordozójává. Az európai városokban törték át először a politikai, jogi és rituális válaszfalakat kasztok, rokonsági csoportok és egyéb zárt közösségek között. A Weber által felsorolt legkülönbözőbb okok közül csak kettőt említsünk meg: 1. az európai város – mind az antikvitás idején, mind a középkorban – védelmi közösség, a gazdaságilag fegyverképesek egyesülése, míg Európán kívül a hadsereg mindenütt az államhatalom kezében van; 2. az európai város lerombolja az emberek közötti rituális-mágikus válaszfalakat, az antikvitás idején az egyházi uralomtól való teljes mentesség, a középkorban pedig részben a kapitalizmusnak kedvező, nem-mágikus vallás uralma, részben az egyházi és politikai uralom szétválásának következtében. A továbbiakban Weber részletesen tárgyalja az antik és a középkori város közötti különbségeket; többek között hangsúlyozza, hogy az antikvitás idején a városi szabadság a bürokratikus szervezett világbirodalom keletkezésének következtében eltűnt, és ez kizárta a további fejlődés lehetőségét, míg a középkori városban a demokrácia és az önkormányzat egyre jobban előretört. Végül Weber hangsúlyozza, hogy a szabad munkára és szabad piacra épülő racionális kapitalizmusnak az antik város nem lehetett talaja; ennek feltételei a középkori városban alakultak ki.

A kapitalizmustól elválaszthatatlan racionális magatartás és életvitel gyökerei az antik és a középkori városba vezetnek vissza. Ezekben a városokban született meg a modern tudomány, a kísérletező szellem, a tudomány eredményeinek műszaki alkalmazására való törekvés, a szakmunkára való specializálódás, a polgári életstílus. A racionális „szellem”, a kapitalista gazdasági „érzület” Webernél tehát nem valamiféle teremtmény, hanem bonyolult gazdasági és társadalmi fejlődés következménye. És itt, ezen a ponton eleveníti fel Weber korai tanulmányának eredményeit: „Ami végső soron a kapitalizmust megteremtette, az a racionális vállalkozás, a racionális könyvvitel, a racionális technika, a racionális jog, de nem csak ezek; a racionális érzületnek, az életmód racionalizálásának, a racionális gazdasági ethosznak kellett hozzájuk társulnia.”⁵⁰ Ez a racionális életmód – mint láttuk – a középkori város talaján született, de döntő lökést Weber szerint mégis a reformáció adott neki: „A tudomány a kísérletet a művészettől (a reneszánsz művészettől) és a bányászat-tól vette át. A reneszánsz mint világnézet messzemenően meghatározta a fejedelmek politikáját, de az emberek lelkivilágát nem alakította át olyan nagy mértékben, mint a reformáció. A XVI. és XVII. század nagy tudományos felfedezései majdnem mind a katolicizmus talaján születtek: Kopernikusz katolikus volt, Luther és Melanchthon viszont elutasították felfedezését. Tudományos haladást és protestantizmust nem lehet minden további nélkül azonosítani. A katolikus egyház helyenként akadályozta a tudományos haladást; de a protestantizmus aszketikus szektái sem akartak tisztá tudományról tudni, csak ott, ahol az a mindennapi élet reális szükségleteinek kielégítésére sietett. Viszont a protestantizmus különleges teljesítménye, hogy a tudományt a technika és a gazdasági élet szolgálatába állította.”⁵¹

⁵⁰ WGE, 302. o.

⁵¹ WGE, 314. o.

Weber utolsó műveit természetesen nem szabad első összehasonlító tanulmányával minden tekintetben azonosítani. Ebben a tanulmányában még olyan hibát követett el, hogy a XVII. századi angol puritánok tanításait a XVI. században fellépett kálvinizmussal fenntartás nélkül azonosította. Ezen túlmenően túlságosan is rábízta magát a vallásos ideológia termékeire. Később azonban az ideológia és a társadalmi lét összefüggéseit egyre mélyebben vizsgálta, s bár sohasem mondott le arról, hogy a tudat világát behatóan megismerje, egyre több figyelmet fordított a társadalmi struktúra és érdekek vizsgálatára.

Kung Fu-ce tanítását például az irodalmilag is rituálisan művelt, haszonélvezetekből, adókból, robotoltatásból élő, hivatalaiba kinevezés és vizsgarendszer útján, túlnyomórészt örökletes-rokonsági, kisebb részben demokratikus alapokon jutó, közös előjogait konzervatívan védelmező uralkodó bürokrata réteg, a mandarinok vallásának látta. Ezért volt Kung Fu-ce tanításainak ideálja a világrend harmóniája, az ősök és a hagyományok tisztelete, a mértéktartás, az „úriemberhez” méltó viselkedés, a klasszikus műveltség, mindent összevéve: a tradicionális racionalizmus.⁵² A hinduizmus a kasztrendszer fenntartásában messzemenően érdekelt brahminok vallása, akik örökletes kasztként azt az egész társadalom szemében megtestesítik, a klasszikus irodalmi műveltséget a mesterségek elutasításával és a mágikus varázsló beállítottságával egyesítik.⁵³ Akár ezeknél, akár a világhódító harcosok vallásánál, az iszlámnál, a vándorló kereskedők, majd a középkorban irodalmilag és rituálisan képzett proletaroid értelmiség vezetése alatt álló kispolgári páriánép: a zsidóság vallásánál stb. – mindenütt először azt a társadalmi réteget keresi meg, amely az adott vallás hordozója és képviselője; ezt követően vizsgálja, hogy miként hat a gondosan analizált társadalmi struktúra és az adott rétegnek abban játszott szerepe a réteg gondolkodásmódjára, miként hatnak az érdekek, de ezeken túlmenően a történeti fejlődés során kialakult életstílus. Mindezek alapján a szóban forgó réteg Weber szerint a nagy vallásalapítók tanításaiból azokat az elemeket válogatja ki, amelyek érdekeinek, életmódjának, mindennapi szokásainak megfelelnek.

Igen sok félreértésre adtak alkalmat a szociológiában Webernek a társadalmi rétegeződés elméletére vonatkozó nézetei. Weber kétféle rétegeződést különböztet meg: osztály- és rendi rétegeződést. A kapitalizmus előtti társadalmakban meglátása szerint a rendi rétegeződés van túlsúlyban, a kapitalizmusban az osztályrétegeződés, ami nem zárja ki a kapitalizmus előtti korszakokban a rendi rétegeződés mellett, annak alávetve, az osztályrétegeződés, a kapitalizmusban viszont az osztályrétegeződés mellett, annak alávetve, a rendi rétegeződés létezését. A rendi rétegeződés is gazdasági alapon nyugszik, de „ha a javak megszerzésének és elosztásának alapjai viszonylag stabilak, a rendi rétegeződés lép előtérbe”. Mert „a tulajdon nem mindig teremt rendet, de hosszú idő után feltétlenül”. Az osztályrétegeződés elveit Marx alapján fogalmazta meg. Az osztályviszony – szerinte – a termelőeszközök birtokosainak és a birtoktalanoknak a viszonya, amelynek alapján a birtokosok gazdasági

⁵² GAzR I. 276. és 536. o.

⁵³ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. II. *Hinduismus und Buddhismus*. Tübingen, 1963. (A továbbiakban: GAzR II.)

hatalommal rendelkeznek a birtoktalanok felett. Fontosnak tartotta a birtokos osztályon belül kategóriák felállítását aszerint, hogy milyen jellegű termelőeszköz (föld, bánya, ipari, kereskedelmi, banktőke stb.) van tulajdonában, még fontosabbnak vélte a vállalkozók és járadékosok megkülönböztetését; a birtoktalanok között munkájuk jellege s a munka rendszerességének foka szerint keresett különbségeket.

Magától értetődik, hogy az osztályok meghatározásánál mindig az adott gazdasági rendből s az osztálynak abban elfoglalt helyéből indult ki. Földbirtokosok, tőkésék és munkások mellett a kapitalizmusban – birtok szempontjából – középen állóknak tekintette a szabadfoglalkozásúakat, a hivatalnokokat, a parasztokat, a kispolgárokat, egyes munkásarisztokratákat – a gazdaságon túlmenő osztársadalmi szempontból ezeket is a hatalomnélküliek közé sorolta. Megkülönböztette az osztályhelyzetet az osztályhoz tartozók tudatos, osztályharcos közösségi cselekvésétől – ez a megkülönböztetése emlékeztet a magában való és a magáért való osztály marxi megkülönböztetésére.

Míg az egy osztályhoz tartozó embereket csak az azonos osztályhelyzet és „az érintett emberek átlagánál” az osztályhelyzetből statisztikai törvényszerűséggel adódó „érdekirány” köti össze, s közösséggé csak az osztályharcban forrnak össze, addig az egy rendhez tartozókat közös *életforma* (életmód, életstílus), neveltetés, szokások, hagyományok, leszármazás, a rendhez tartozók viselkedését szabályozó társadalmi ellenőrzés kisebb-nagyobb mértékben zárt közösséggé teszi. Osztályának helyzeténél fogva tagja az ember, a rend tagjának elfogadják, az osztályhoz „véletlenül” tartozik, rendjéhez születésénél és (vagy) neveltetésénél fogva. Az egyik osztályból a másik osztályba való átjutásnak gazdasági feltételei vannak, a rendi emelkedés feltételei társadalmiak. A rend zártsága lehet kisebb vagy nagyobb, de valamelyes elzárkózás mindig fennáll; a rend tagjai sokszor nem házasodhatnak a renden kívül, és szokás határozza meg, hogy milyen pontokon és milyen mértékig érintkezhetnek a renden kívüliekkel. Az osztály kritériumait a termelésben kell keresni, a rendét a fogyasztásban, a szabad időben, az életpályában. A kapitalizmus előtti társadalmakban a konvencionális határokon kívül rituális és jogi válaszfalak is voltak a rendek között; ezen túlmenően az egyik rendnek (egyres rendeknek) hatalmuk volt a többi felett, s ez a hatalom gazdasági és jövedelmi előjogokat biztosított a többiekkel szemben. A tőkésének a munkások feletti gazdasági hatalma személytelen, a munkaerő- és árupiacon, valamint az üzemben érvényesül, a rend uralma személyes, közvetlen engedelmisséget és engedelmesre szorító intézményeket tételez fel. A tőkés társadalmat az osztályok konfliktusa határozza meg, a kapitalizmus előtti társadalmakat a rendek küzdelme. E küzdelemben a rendek mindig érdekeiket védik, elzárkózásukban vagy a rend kapuinak „kinyitásban”, értéktételeikben, „becsületre”, presztízssre való törekvéseikben vélt vagy valóságos érdekeik vezetik őket. A kapitalista társadalomban is vannak a gazdasági különbségeken túlmenő, többnyire történeti eredetű és jellegű rendi különbségek; ezek módosíthatják az osztály viselkedését, vagy rétegekre tagolhatják. Világos példája ennek a Weber első műveiben elemzett junkerréteg: gazdasági léte szerint földbirtokos és mezőgazdasági vállalkozó, más földbirtokosoktól és mezőgazdasági vállalkozóktól történeti hagyománya és életformája megkülönböztette meg. Hasonló volt a helyzet a századforduló német burzsoáziájával: léte szerint burzsoá, hagyományai és életformája szerint hanyatló rétegek követője és majmolója.

A rendek és osztályok küzdelmeinek történelmi tárgyalásában a termelési eszközök tulajdona mellett Weber igen nagy jelentőséget tulajdonított a katonai eszközök (fegyverek, ellátás) és az igazgatási eszközök tulajdonának. Az antik és a középkori városi szabadság egyik feltételének tartotta a katonai eszközök polgári magántulajdonát; más helyütt gondosan elemezte az igazgatási eszközök feudális magántulajdonát és ennek következményeit. A modern bürokratikus államhatalom kialakulását és fejlődését vizsgálva döntő lépéseknek minősítette az említett eszközök fokozatos államosítását.

Weber a történelmet fokozatosan előrehaladó folyamatnak, az ember titokzatos és irracionális varázserő, mágikus és túlvilági uralma alól való fokozatos felszabadulásának látta. De ezt a racionalizálódást alapélménye szerint elválaszthatatlannul kísérte a bürokratizálódás. Bizonyos nosztalgiát érzett a reformációtól a francia forradalomig terjedő korszak iránt, amikor véleménye szerint a racionalizálódás már elérte azt a fokot, hogy az emberek a maguk lábára álljanak, s önnön erejükre építsenek, és a bürokratizálódás még nem érte el azt a fokot, hogy megsemmisítse az egyének kezdeményező erejét.

Saját korát s a benne jelentkező tendenciákat illetően annál borúlátóbb volt: „Ahogy a kézműves és a háziiparos, a jobbágy, a lovag és a hűbéres viszonylagos önállósága azon alapult, hogy tulajdonosa volt a szerszámnak, az eszköznek, a pénznek, a fegyvernek, amelynek segítségével gazdasági, politikai, katonai funkcióit ellátta, s amelyből feladatának elvégzése közben élt, úgy alapul a munkás, a kereskedősegéd, a műszaki alkalmazott, az akadémiai intézeti asszisztens, az államhivatalnok és a katona hierarchikus függősége azon, hogy a működéshez és a gazdasági létezéshez nélkülözhetetlen eszközök, készülékek és pénz az egyik esetben a vállalkozó, a másik esetben a politikai úr tulajdonában vannak... Ez a döntő gazdasági alap, a munkás elválasztása a tárgyi termelési eszközöktől a gazdaságban, a katonai eszközöktől a hadseregben, a tárgyi igazgatási eszközöktől a közigazgatásban, a kutatási eszközöktől az egyetemi intézetben és a laboratóriumban, a pénzeszközöktől mindenütt, a modern hatalmi, kultúrpolitikai, katonai, állami üzemnek és a kapitalista magángazdaságnak közös alapja.”⁵⁴

Ennek nyomán átalakult Weber szerint az ember képe is. „A puritán a hivatás embere *akart* lenni – mi kénytelenek vagyunk azok lenni. Mert amikor az askézis a szerzetesi cellából a munkálkodó életbe jutott, és az evilági erkölcs uralkodni kezdett, hozzájárult a modern, a mechanikus gépi termelés technikai és gazdasági feltételeihez kötött gazdasági rend ama hatalmas kozmoszának felépítéséhez, amely ma mindenkinek az életstílusát, aki ebbe a hajtóműbe beleszületett – tehát nem csak a közvetlen keresőkét –, lenyűgöző erővel meghatározza, s talán meg fogja határozni mindaddig, amíg az utolsó métermázsa köszén el nem hamvad. Csak mint »könnyű köpeny, melyet az ember bármikor ledobhat«, így lebegjen a megélhetési gond isten szentjeinek vállán Baxter nézete szerint. De a köpenyt a végzet ércből való börtönné változtatta. Mikor az askézis megkezdte a világ újjáépítését, a külső javak az emberen folyton növekvő és végül elháríthatatlan hatalomra tettek szert, mint még soha

⁵⁴ WuG, 1047–1048. o.

azelőtt a történelemben. Ma ez a szellem – hogy végleg-e, ki tudná? – elillant a börtönből. A mechanikus alapon nyugvó győztes kapitalizmusnak már nincs szüksége rá. S nevető örökösének, a felvilágosodásnak derűs kedve is végleg elhalványulóban van, s mint hajdani vallási hitelvek kísértete jár körünkben a munkára hívó kötelességérzet. Ahol a munka elvégzése nem kapcsolódik a legfőbb szellemi, kulturális értékekhez, ott az egyén rendszerint le is mond arról, hogy munkájának értelmét keresse... E kulturális fejlődés utolsó képviselői számára megvalósulhat az ismert mondás: »szakemberek szellem nélkül, élvhajhászok szív nélkül: ez a semmi gondolja magáról, hogy ő az emberiség fejlődésének tetőfoka.«⁵⁵

E sorokból érthetjük meg Weber koncepcióját a „karizmával”, tehát különleges teremtmőerővel megáldott embereknek a történelemben játszott szerepéről. Az ő korában az eszközök és intézmények idegen tárgyi hatalmakként uralkodtak az emberek fölött; ezzel kapcsolatos élményét kiterjesztette a történelem és társadalom minden jelenségére; az alkotást az emberek életében csak kiváltságosoknak megadott kivételes pillanatnak tartotta. Az ember és a technikai-társadalmi világ tárgyi formáinak kapcsolata bonyolultabb ennél; a bennünket körülvevő világot nemcsak a lángelmék, hanem mindenki alakítja, a kivételes teljesítmény lehet kezdet vagy összegezés, társadalmi jelentősége mindenképpen attól függ, milyen mértékig segíti elő a vívmányok mindenki által történő átvételét és továbbfejlesztését; a tárgyi valóság nemcsak felettünk uralkodó ellenséges hatalom lehet, hanem ott-honunk is, egymáshoz való kapcsolódásunk eszköze, alkotásunk, önkifejezésünk, játékos kedvünk tárgya és megtestesülése. Weber világa az elidegenedés világa volt, de nem ez volt az utolsó szó a történelemben.

Szólnunk kell Weber stílusáról is. Mert Weber megértését maga Weber nehezítette meg legjobban: „Semmit sem törődött a formával, amelyben gondolatvilágának gazdagságát előadta. Zuhatagként rohantak a gondolatok szellemének kincsházából, olyan iramban, hogy gyakran nehezebb esett világos mondatokba kényszeríteni őket. És mindig sietett, igyekezett olyan röviden fogalmazni, ahogy csak lehetséges, mert a valóságból újabb problémák merültek fel. Milyen korlátozott is a diszkurzív gondolkodás, amely nem engedi meg, hogy több összetartozó gondolatmenetet egyszerre fejezzünk ki! Így aztán mindent gyorsan körmondatokba kellett zsúfolnia, és ami még ott sem fért el, az lábjegyzetbe került. Csak panaszkodjék az olvasó, ha kedve tartja, hiszen a szerzőnek sem volt könnyű a dolga. Néha úgy tűnik, mintha az élő beszédnek ez a mestere, aki a legtávolabbi is olyan közvetlen közelségbe tudta hozni, mintha jelen lenne, és aki a legegyszerűbb eszközökkel, retorika és mesterkedés nélkül mindig nagy hatást váltott ki, tudományos írásműveiben ezt a képességét szándékosan hanyagolná el – hogy szembeszálljon a koráramlattal, amely túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított a formai értékeknek, és arra vesztegette idejét, hogy tudományos műveknek művészi jelleget kölcsönözzön.»⁵⁶

Stílusát a közbevetések, fenntartások tömege jellemzi, úgyhogy végül az olvasó maga sem tudja, mi a fő állítás, és mik a kiegészítő állítások. Ehhez járulnak a kitérők,

⁵⁵ GAZR I. 203–204. o.

⁵⁶ Marianne Weber, 322. o.

amelyek nem mindig szolgálják a gondolatmenet lényegének megértését, néha pedig úgy tűnik, mintha nem is kapcsolódnának szorosan hozzá. További nehézséget jelentenek a római és arab számok, nagy-, kis- és görög betűk mérhetetlen tömege, amelyeket korántsem alkalmaz következetesen, a zárójelek, gondolatjelek, kiemelések, aláhúzások, idézetek stb. Nincs az a leegyszerűsítő fordítás, amely megtakaríthatná az olvasónak a fáradságot, hogy maga igyekezzék eligazodni gondolatmeneteiben. Vigasztalásul és útravalóul legyen szabad a fausti mondásra utalnunk: „Értelemnek és józan észnek nincs szüksége mesterkedésre.”

1967